

ՌՈՒՍ ԳՐՈՂՆԵՐԸ ԵՎ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ
(1914–1920 թթ.)

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Լայնորեն հայտնի են ռուս գրողների, գրական գործիչների և ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի բազմաբնույթ փոխառնչությունները: Դրա խոսույն վկայություններից են հայ ժողովրդի պատմության ողբերգական ժամանակահատվածի՝ XX դարի 10-ական թվականների հետ կապված իրողությունները: Ստորև անդրադառնանք 1914–1920 թթ. Անդրկովկաս այցելած ռուս գրողների և հայ բանաստեղծի կապերին:

1914 թ. ապրիլի կեսերին Թիֆլիս կատարած այցելության ընթացքում՝ ռուս նշանավոր բանաստեղծ Կոնստանտին Բալմոնտի (1867–1942) պատվին վրաց հասարակայնությունը կազմակերպում է ճաշկերույթ, որին հրավիրվում է նաև Հովհ. Թումանյանը: Այդ օրն էլ նրանք ծանոթանում են, երկար գրուցում: Դրանից առաջ՝ 1890-ական թվականներին, ռուս բանաստեղծը թարգմանել էր Թումանյանի “Ախթամարը” և “Համերգը”:

1917 թ. ամռանը Կ. Բալմոնտը կրկին գալիս է Թիֆլիս՝ վրաց նշանավոր բանաստեղծ Տիցիան Տաբիձեի հետ: Հովհ. Թումանյանի մասին իր հուշերում վերջինս գրում է. “1917 թ. ամառն էր: Ես հենց նոր էի Մոսկվայից վերադարձել Թիֆլիս: Ինձ հետ ժամանել էր նաև Կ. Բալմոնտը: ... Հովհաննես Թումանյանին ես առաջին անգամ տեսա Վրացական ալկոմբի այգում, ընթրիքի ժամանակ, որը Բալմոնտի պատվին կազմակերպել էր Սանդրո Կանչելին:

Նա միանգամայն անկախ էր պահում իրեն և ետ չէր մնում Բալմոնտից էքսպրոմտներում, նույնիսկ ռուսերենով:

Մեկ ամիս անց “Слово” թերթում տպագրվեց Բալմոնտի բանաստեղծությունը՝ “Тебе, Ованес Туманян”¹:

Ռուս բանաստեղծն ամբողջ ամառն անցկացնում է Անդրկովկասում, ապա՝ Կովկասյան հանքային ջրերում: Պյատիգորսկի “Провал” կոչված առողջարանում նա հանգստանում է հայ գրական-հասարակական մի շարք անվանի գործիչների, այդ թվում՝ Թումանյանի հետ: Երաժիշտ, մանկավարժ Ազատ Մանուկյանը “Դրվագներ Հովհ. Թումանյանի

¹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց՝ Լ. Մ. Կարապետյան, Երևան, 1969, էջ 728:

կյանքից” վերնագրով իր հուշերում գրում է. “Օգոստոսի 3-ն է: Հայտարարված է հայկական ճոխ երեկույթ Պյատիգորսկի քաղաքային ժողովարանի դահլիճում: Մասնակցում են Ամիրագոյի խմբից օպերային երգիչներ, քառաձայն խումբը իմ ղեկավարությամբ: Մեծ տառերով տպված է բանաստեղծ Բալմոնտի անունը...: Հովհաննեսի առանձին խնդիրքով բանաստեղծը հանձն էր առել մասնակցելու հայկական երեկույթին իր արտասանությամբ:

Երեկոն անցավ փայլուն հաջողությամբ: Բալմոնտի ելույթը հայ պոեզիայի մասին և արտասանությունը Բոյուսովից՝ մեծ օվազիաներ առաջ բերեց: Հովհաննեսը չհամբերեց, բարձրացավ բեմ և իր վառվռուն ճառով և հետո էլ իր համբույրով Բալմոնտի հետ խանդավառություն առաջ բերեց դահլիճում: ... Համերգային բաժնից հետո կայացավ բանկետ, ուր ներկա էին բոլոր մասնակցողները: Հովհաննեսը նստել էր Բալմոնտի կողքին: Թամադա ընտրվեց Հովհաննեսը: ... Հուզումնալից խոսք ասաց Բալմոնտը, որը Հովհաննեսին համարեց ամենախոշոր բանաստեղծը”։ Երեկոյի ընթացքում Կ. Բալմոնտը հանպատրաստից Թումանյանին է նվիրում և կարդում այս բանաստեղծությունը՝ արժանանալով ջերմ ընդունելության.

Օ՛, Հովհաննե՛ս, մեր Թումանյա՛ն,
Աստծո շնորհ դու հավիտյան,
Փառքի շող ես դու ո՛չ միայն
Բազմադարյան հողում հայկյան,
Այլև փռել ես թալիսման
Հեռաստանում ռուսաստանյան,
Չկորցնելով ոգիդ սակայն,
Պահել շուքդ արևելյան:
Դու մեզ համար դարձար Իվան,
Դարձար երգիչ մի մոզական,
Իմ երգերը դարձրիր վառման,
Երգո՛վ կառնենք ամեն սահման,
Մեր հանգերը կզրնգան,
Ու թե կանչի սև ազռավն այն,
Կերգենք, չարը լինի՛ կործան:
Մեր երգերն են անտակ օվկիան,
Հենց որ շարժենք ցուպի նման
Կոսկեզօծվի մուժն անսահման:
Քեզ երկար կյանք, լո՛ւյս Թումանյան՝:

² Նույն տեղում, էջ 516–517:

³ Չոնեք Թումանյանին, կազմող և խմբագիր՝ Գ. Խ. Դերիկյան, Երևան, 1960, էջ 13:

... 1923 թ. հունիսի 9-ին Ա. Չոպանյանի հրավերով Կ. Բալմոնտը, ով 1920 թ. տարագրվել էր Ֆրանսիա, մասնակցել է Փարիզի Սորբոնի սրահի մեջ տեղի ունեցած գրական-գեղարվեստական մեծ երեկույթի՝ նվիրված Թումանյանի հիշատակին և հարգանքի խոսք ասել: Մեծանուն ռուս բանաստեղծը պատմել է Թումանյանի հետ ունեցած իր հանդիպումների մասին, նշել՝ Թումանյանն իր ճանաչած արևելյան բանաստեղծների մեջ ամենից ինքնատիպն ու ամենից գունագեղն է⁴:

Ռուս նշանավոր գրող, թարգմանիչ, գրականագետ, գրաքննադատ և պատմաբան Վալերի Բրյուսովը (1873 – 1924), “Հայաստանի պոեզիան” ժողովածուի վրա ամիսների քրտնաջան աշխատանքից հետո, երբ այն արդեն մոտ էր ավարտին, 1916 թ. հունվարին կատարում է իր հայտնի ուղևորությունը Անդրկովկաս: “Հայ գրասերների ընկերության” խորհրդի հրավերով գալով Բաքու՝ հունվարի 8-ին “Հայոց բանաստեղծությունը” վերնագրով դասախոսությունը կարդալուց հետո, “Հայ գրողների կովկասյան ընկերության” հրավերով՝ Հովհ. Թումանյանի նախաձեռնությամբ, հունվարի 12-ին ժամանում է Թիֆլիս:

Ն. Թումանյանն իր հուշերում գրում է. “Բրյուսովի գալու օրը... մի խումբ գրական-հասարակական գործիչներ հայրիկի առաջնորդությամբ գնացին կայարան: Բրյուսովը կնոջ՝ Յոաննա Մատվեննայի հետ էր. դիմավորեցինք ծաղկեփնջերով, ծանոթացանք: Եկանք “Транд отель” հյուրանոցը...: Հայրիկը նախօրոք վերցրել էր երկու սենյականոց լավագույն համարն այդ առաջնակարգ հյուրանոցում: ... հայրիկը նրանց ընթրիքի հրավիրեց մեր տուն: Մոտը փող չունեք, Մակինցյանից պարտք վերցրեց: Տանն էլ նախօրոք ոչինչ չէինք պատրաստել, բայց հայրիկը ամենայն հանգստությամբ հյուրերին ու դիմավորողներին ընթրիքի հրավիրեց: Գնացինք Պուշկինի փողոցի շուկան, գնումներ արինք, բերինք տուն: Ժամը 9-ին հյուրերը եկան: Երեկոն անցավ ջերմ ու հետաքրքիր”⁵: Թումանյանի բնակարանում հավաքվել էին հայ և վրացի գրական-հասարակական գործիչներ. սկսվում է գրույց գրական հարցերից, Բրյուսովի՝ Անդրկովկասից ստացած տպավորություններից: Թումանյանը ցույց է տալիս Մայաթ-Նովայի ձեռագիրը, որն անցնում է ձեռքից ձեռք, Բրյուսովը՝ Վ. Բվանովի թարգմանությամբ կարդում է հատվածներ “Անուշից”⁶: “Հովհաննես Թումանյանի մասին” իր հուշերում Դ. Դեմիրճյանը գրում է. “Մինչև Բրյուսովի զեկուցման երեկոն Թումանյանի տունը հանդիսավոր տեսք էր ստացել: Բրյուսովն այնտեղ

⁴ Անդրկովկաս կատարած Կ. Բալմոնտի այցելությունների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ջաբարյան. Ռուս գրողները Անդրկովկասում և հայ գրական կյանքը (1914–1920), Երևան, 1984, էջ 47–52:

⁵ Ն. Թումանյան. Հուշեր և գրույցներ, Երևան, 1987, էջ 136:

⁶ “Հորիզոն” (Թիֆլիս), 14. I. 1916, “Кавказское слово” (Тифлис), 14. I. 1916; “Армянский вестник” (М.), 1916, № 1, с. 22.

էր լինում համարյա ամբողջ օրեր, Թումանյանը ծանոթացնում էր այցելուներին հյուրի հետ, ներկայացնում էր հայ գրողներին⁷:

Հունվարի 13-ին Արտիստական ընկերության դահլիճում Բրյուսովը հանդես է գալիս բանախոսությամբ: Նույն օրը “Հորիզոնը” տպագրում է Թումանյանի “Ողջունում ենք” վերնագրով հոդվածը, որտեղ հանգամանորեն գնահատվում է ռուս բանաստեղծների, ի մասնավորի՝ Բրյուսովի ձեռնարկած մեծ ու շնորհակալ գործը: Ռուս գրողները, գրում է նա, “Հանում են, թեև փոքր, բայց հին, կուլտուրական ժողովուրդների հոգևոր գանձերը, հիացմունքով ցուցադրում՝ սեր ու հարգանք առաջ բերելով ոչ միայն ռուս հասարակության մեջ, այլ հենց էդ փոքր ժողովուրդների միջև միջնորդ հանդիսանալով, իրար հետ ծանոթացնում ու կապում փոխադարձ սիրո կապերով:

Եվ անկասկած, մեծապես շոյում է մեր ժողովրդի ազգային ինքնասիրությունը և մխիթարում է նրա վշտացած սիրտը, էս հարգանքով ու սիրով լիքը վերաբերմունքը՝ մեծ գրականության կողմից”:

Այս նույն գաղափարներով էր տոգորված Թումանյանի բացման խոսքը Բրյուսովի դասախոսությունից առաջ: Նրա հեղինակավոր հավաստումով՝ հայ ժողովրդի ազգային ծանր աղետի օրերին, երբ նա իրեն զգում է “ֆիզիկապես անգոր ու տկար”, հյուսիսից եկել է ռուս ճանաչված բանաստեղծ Բրյուսովը՝ խոսելու հայոց բանաստեղծության մասին, որը համարում է “հայ ազգի ազնվականության վկայական”։ “Ողջունում եմ Ձեզ, որպես ռուսական գրականության խոշոր ներկայացուցիչ, – ասում է Թումանյանը, – սիրով ու պատկառանքով խոնարհվում եմ ռուսական մեծ ազգի հոյակապ գրականության առջև – Պուշկինի, Լերմոնտովի, Գոգոլի, Դոստոևսկու, Տուրգենևի, Չեխովի, Տոլստոյի և իրենց արժանավոր ժառանգների գրականության առջև, որի վրա կրթվել են մեր գրողներից ու մտավորականներից շատ շատերը: Մենք ինքներս մեր կողմից վաղուց ենք կապված ձեր գրականության հետ, այժմ է՛լ ավելի ուրախ ենք փոխադարձ կապի համար, որ հաստատում էք դուք, և աստված տա՝ դուք միակը չլինեք, որ ռուս բարձր մտավորականության կողմից գալիս էք մեզ մոտ սիրո ու հարգանքի խոսքերով”⁸: Այնուհետև Բրյուսովը կարդում է իր դասախոսությունը, որից հետո ի պատիվ նրա “Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը” Արտիստական թատրոնի ընդարձակ դահլիճում տալիս է հանդիսավոր ճաշկերույթ: Ներկա են լինում հայ, վրացի և ռուս մտավորականության, քաղաքի հասարակայնության ու հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ, լրագրողներ, շուրջ 100 մարդ: Ճաշկերույթի կառավարիչ, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսյանի խոսքից հետո Թումանյանը կրկին ողջունում է ռուս գրականության այն ներկայացուցիչներին, որոնք “հայկական այս սարսափների օրերում, իրանց խորին ուշադրությունն են դարձրել նրա կուլտուրայի ուսումնասիրության վրա և այն ներկայացնում են ռուս մեծ ժողովրդին”։ Այդ խոսքին

⁷ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 39:

⁸ Վ. Բրյուսով. Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին, կազմեց և ծանոթագրեց Ի. Ռ. Սաֆրազբեկյան, Երևան, 1967, էջ 250:

Բրյուսովն արձագանքում է “մի զգայուն պատասխան ճառով”, իր և իր գրչակիցների անունից խորին շնորհակալություն հայտնում այն վերաբերմունքի համար, որին արժանացել է իրենց կատարած գործը⁹: Ճաշացուցակը հայկական ոճով ձևավորել էր Փ. Թերլեմեզյանը: Նկարչի վկայությամբ՝ ընթրիքի միջոցին իրեն է մոտեցել Թումանյանը և հայտնել, թե Բրյուսովին անչափ դուր է եկել ճաշացուցակի ձևավորումն ու ցանկանում է իր հետ ծանոթանալ: Դրա մի նմուշը նվիրում են ռուս բանաստեղծին¹⁰:

“Բրյուսովյան շաբաթը Թիֆլիսում՝ տոնական շաբաթ էր” իրեն հատուկ հակիրճությամբ այդպես է բնութագրել այդ օրերը Հովհ. Թումանյանը:

Բրյուսովի անդրկովկասյան ուղևորության մասին խոսելիս անհրաժեշտաբար հարկ է զգացվում անդրադառնալու Հովհ. Թումանյանի հետ նրա հանդիպումներին, փոխադարձ վերաբերմունքին ու փոխհարաբերություններին: Պատճառներից մեկը նախ այն է, որ նամակներում, հուշերում մի անգամ չէ, որ նշվում է, թե Բրյուսովը Թիֆլիսում ամենուրեք շրջապատված է եղել Թումանյանի հոգատարությամբ: Ն. Թումանյանի մտաբերումով՝ քաղաքում եղած օրերին նրանք հանդիպել են ամեն օր, շրջել, զրուցել: Առավել մանրամասն են Վ. Բրյուսովի կնոջ՝ Բ. Բրյուսովայի մտաբերումները: “Թումանյանի հետ Թիֆլիսում” վերնագրով հուշերում նա գրում է. “Թիֆլիսի հանդիպումների մասին եղած իմ բոլոր հիշողություններից Հովհաննես Թումանյանին վերաբերող հուշերս ամենապայծառն են: Բոլոր դեմքերը մթազնվել են անմոռաց բանաստեղծի անջնջելի կերպարի առաջ”¹¹, – գրում է Բրյուսովյան թվարկելով հետաքրքիր նախաձեռնությունների, իրենց նկատմամբ դրսևորած ջերմ ուշադրության բազմաթիվ օրինակներ. Թումանյանը Բրյուսովներին դիմավորում է, ճանապարհում, նա Բրյուսովի դասախոսությունների, նրա պատվին ճոխ ընդունելությունների կազմակերպիչն է, Թումանյանն է նախաձեռնում այց Սայաթ-Նովայի գերեզմանին, նա է նրանց ուղեկցում դեպի Ս. Դավթի լեռն ու Ս. Դավթի վանքը, որպեսզի ռուս բանաստեղծը խոնարհվի Գրիբոյեդովի շիրիմի առջև, Բրյուսովներին տանում է Թիֆլիսի հռչակավոր բուսաբանական այգին, միասին շրջում քաղաքում և նրա շրջակայքում: Թումանյանն է օգնում նրանց մեկնել Երևան: “Երբ մենք, վերադառնալով Երևանից, կրկին անգամ եկանք Թիֆլիս, Թումանյանն ու Բրյուսովը հանդիպեցին, համբուրվեցին որպես մերձավորներ, – գրում է Բ. Բրյուսովյան: – Մեծ դիտողականություն չէր պահանջվում նրանց դեմքերի վրա մի տեսակ առանձին զսպված, ջերմ զգացմունք տեսնելու համար”¹²: Նա նշում է, որ բանաստեղծները կարճ ժամանակում դարձել էին մերձավոր հարազատներ. դրա վկայություններից մեկն էլ նրանց ազատ, անկաշկանդ զրույցներն են եղել: Իսկ զրույցների բուն նյութը, մշտական առանցքը, բնականաբար, եղել է հայոց բանաստեղծությունը:

⁹ “Մշակ” (Թիֆլիս), 15. I. 1916, “Պայքար” (Թիֆլիս), 17. I. 1916:

¹⁰ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 567–568:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 694:

¹² Նույն տեղում, էջ 695:

Այդ մասին Թումանյանը թողել է շատ ուշագրավ խոստովանություն՝ հուշելով նաև դրանց բովանդակությունը: Թումանյանի տողերից երևում է, որ Բրյուսովը, ծանոթանալով հայոց բանաստեղծությանն ու մշակույթին, զարմանք է հայտնել, թե ինչպես է, որ ռուս հասարակայնությունն անտեղյակ է մնացել այդ գանձերին: Ի պատասխան՝ հայ մեծ բանաստեղծը տվել է ցարիզմի ազգահալած քաղաքականությունը մերկացնող իր հետևյալ բացատրությունը. «Ու մի օր էլ, խնջույքի մեջ, դիմելով նրան (Վ. Բրյուսովին – Ա. Ջ.), ես էսպես բացատրեցի նրա համար զարմանալի երևույթը, թե ինչպես է եղել, որ իրենք անծանոթ են մնացել մեր բանաստեղծությանը: Ասի՝ մինչև էսօր Ռուսաստանից մեզ մոտ ուստիկաններ են ուղարկել, թե գնացեք գողեր բռնեցեք ու սրիկաներ... Ժանդարմներ են ուղարկել, թե արթուն հսկեցեք, հեղափոխականներ գտեք: Նրանք էլ եկել են – հեղափոխականներ են գտել: Եվ այլն և այլն... Բայց բանաստեղծներ չեն ուղարկել, թե գնացեք Կովկասում կամ հայերի մեջ բանաստեղծություն որոնեցեք: Ահա՛, առաջին անգամն է ռուս բանաստեղծը գալիս մեզ մոտ հատկապես մեր բանաստեղծության համար: Առաջին անգամն են ռուս նշանավոր բանաստեղծները մեր բանաստեղծությանը մոտենում – և գտնում են լիուլի, և այժմ լուրը կերթա Ռուսաստան, թե Կովկասում կամ հայերի մեջ բանաստեղծություն էլ կա, բանաստեղծներ էլ կան ...»¹³:

«Հայաստանի պոեզիայի» առաջաբանում Բրյուսովը խոստովանել է, որ անդրկովկասյան ուղևորության նպատակներից մեկն էլ եղել է հետևյալը. «Իմ փոքրիկ ուղևորությունը մի տեսակ ավարտեց Հայաստանին վերաբերող իմ աշխատանքների առաջին շրջանը՝ թույլ տալով, որ կենդանի տպավորություններով հաստատել կաբինետային նկատառումներս և հեղինակավոր անձանց քննադատությամբ կամ հավանությամբ ստուգեմ այն եզրակացությունները, որոնց հանգել էի ինքնուրույն աշխատելիս»¹⁴: «Հայաստանի պոեզիան» ամբողջացնելուց առաջ տեղում հայ բանաստեղծների հետ անմիջական շփումներով նա ճշտել է հայոց բազմադարյան բանաստեղծության գնահատության իր ընդհանուր ելակետերը, ինչպես և առանձին բանաստեղծների մասին իր տեսակետները:

Դ. Դեմիրճյանը գրում է, որ Թումանյանը երկյուղ էր կրում, որ «Հայաստանի պոեզիայի» պես «նոր և ուշագրավ» ձեռնարկը «կարող էր հանդիպել հայ մտավորականության որոշ մասի խեթ վերաբերմունքին», ուստի և մտավորականության շրջաններում, այդ օրերին «հանդիսավոր տեսք ստացած» իր տանը լայնորեն ներկայացնում է Բրյուսովին ու նրա գործը: Ինչ վերաբերում է «Հայաստանի պոեզիայի» նկատմամբ եղած տեսակետներին, ապա Դեմիրճյանի հավաստումով՝ «Թումանյանի և Բրյուսովի տեսակետները բռնում էին շատ բաներում: Դա մեր «Վերնատան» տեսակետներն էին: Այն, որ մեր գրականության հարատև աստղերը կարող են լինել միայն այն գրողները, հնագույն կամ նորագույն, որոնք ... տվել են համամարդկային գաղափարներ և պայքարել են գրական

¹³ Թումանյանը քննադատ, Երևան, 1939, էջ 339:

¹⁴ Վ. Բրյուսով. նշվ. գիրք, էջ 35:

բարձր որակի համար: Հայ կլասիկների և գեղարվեստական արժեքների վերհանման խնդիրն էր ծեծվում¹⁵:

Անառարկելի են հայ հին և միջնադարյան բանաստեղծների ու դասականների գնահատման բրյուստվյան չափանիշների, նրանց ստեղծագործության որակավորումների համընկնումները Թումանյանի կարծիքներին: Ինչպես օրինակ, Մայաթ-Նովայի վերաբերյալ համընկնում են անգամ նախասիրությունները: Այնպես որ միանգամայն իրավացի է Բրյուստվի գնահատողներից գրականագետ Ա. Տերտերյանը, երբ գրում է. “Հայտնի է, որ Բրյուստվը ոչ միայն լավ էր խոսում, այլև լավ էր լսում ... Լավ լսելու ընդունակություն ունենալով՝ Վ. Բրյուստվը սպունգի պես ծծել է այն ամենը, ինչ լսել էր մեր նշանավոր բանաստեղծներից հայ գրականության, հայ պատմության, հայ դիցաբանության խնդիրների վերաբերմամբ: Եվ այդ բոլոր լսածները, ոչ միայն Թումանյանի և Հովհաննիսյանի հաղորդումները, այլև շատ ուրիշ հայ գործիչների հետ ունեցած շփումները իզուր չեն անցել Բրյուստվի համար: Նրա քննադատական կարծիքների մեջ կան շատ տեղեր, որոնք ցույց են տալիս, որ ռուս բանաստեղծը աշխատել է հանրագումարի բերել հայ առաջավոր հասարակության մեջ իշխող որոշ տեսակետները¹⁶:

Կասկած չի կարող լինել, որ Թումանյանի ու Բրյուստվի գրույցներում միաժամանակ շոշափվել են գրականության առաքելության, բանաստեղծի կոչման և նման հարցեր՝ անշուշտ, կապված հատկապես պատերազմական իրադրության հետ: Թե ինչն է եղել նրանց փոխանակած մտորումների ոգին, պարզորոշ հուշում է Թումանյանի բանաստեղծությունը՝ նվիրված Բրյուստվին: Իր գեղարվեստական բնույթով այդ բանաստեղծությունը էպիկական շնչով հյուսված յուրատեսակ կոչ է՝ ուղղված “մարդկանց սրտերի” տիրակալներին՝ Բրյուստվի հետ միասին աշխարհի իր գրչեղբայրներին: Արժանապատվությամբ ներծծված մի կոչ, որ վերաճում է մարդկային սիրո ու եղբայրության, բարու, գեղեցիկի ու վեհ գործերի մրցակցության հրավեր-հանդեսի.

Մեզ մոտ էք եկել ձյունի աշխարհից,
Կոչում դեպ բարին, դեպ վսեմն ու սեր
Մեր ցավոտ սրտում զարթնում են նորից
Երջանիկ կյանքի իդձեր ու հույզեր:

¹⁵ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 38–39:

¹⁶ Ա. Տերտերյան. Վալերի Բրյուստվը և հայ կուլտուրան, Երևան, 1944, էջ 34:

Աշխարհից աշխարհ թող ձեն տան իրար,
 Որոնք իշխում են մարդկանց սրտերին,
 Ազգերն ինչ ունեն ազնիվ ու պայծառ,
 Թող ի մի բերեն էս դառն օրերին:

Եվ թող սրտերի դաշըն կապեն կուռ,
 Ամուր շաղկապեն անսահման սիրով,
 Շնչեն կենդանի մի շունչ ընդհանուր,
 Կյանքը ջերմացնեն հոգեղեն հրրով:

Եվ թող մի պայքար լինի կյանքի մեջ՝
 Թե ով ավելի ուժգին կրսիրի,
 Եվ թող մի մրցում լինի միշտ անվերջ՝
 Բարու, գեղեցկի ու վեհ գործերի:

Եվ բանաստեղծի խոհերն իմաստուն
 Քանզի խոսքեր չեն ապարդյուն ու սին,
 Եվ քանզի մարդը կարող է մարդուն
 Սիրել – երջանիկ ապրել միասին¹⁷:

Առաջին տողից վերջինը՝ բանաստեղծությունը ներթափանցված է համամարդկային սիրով և հույսերով, որոնց մասին բնաջնջման եզրին հասած հայ ժողովրդի բանաստեղծը խոսում է մարդկային սրտեր վարակող հոգեղեն անմիջականությամբ ու ջերմությամբ:

Նույնն է վկայում և Բրյուսովի «ձոնը» Թումանյանին (թվագրված է 1916 թ., փետրվարի 25, Մոսկվա), որը վերը բերված բանաստեղծության ուղղակի պատասխանն է՝ դարձյալ սնունդ առած նրանց գրույցներից, խոհերից ու մտորումներից: Առաջին տողերից Պուշկինի՝ արքայալ դեկաբրիստներին հղած բանաստեղծության ռիթմերն հիշեցնող Բրյուսովի «ձոնը» մարմնավորում է հավատ, տոգորված է այն տրամաբանությամբ, որ, ի վերջո, մութը կխոցվի, և աստեղագարդ երկնքի տակ կտոնվի եղբայրության ու սիրո երազած հանդեսը:

Բախտի հատուցումը կգա՝ մի օր,
 Որ սպասել էք դարեր այսքան:
 Դու աստեղատուն հիմնեցիր նոր
 Երկնականարում քո հայկական:

¹⁷ Հ. Ն. Վ. Թումանյան. Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. 1, Երևան, 1988, էջ 283:

*Թող փոքրիկ և մեծ աստղերը պարզ
Շրջապատեն քեզ՝ մութը խոցած.
Իսկ մենք կնայենք ոլորտն անհաս՝
Քո պայծառ լույսով սքանչացած¹⁸:*

Իր երկերի չորս հատորի հետ Մոսկվայից Թիֆլիս առաքած այս «ձոնը» (բանաստեղծությունը որպես մակագրություն Բրյուսովը գրել էր երկերի I հատորի վրա) թանկ էր ինչպես Թումանյանի, այնպես էլ նրա ժողովրդի համար, այդ ժողովրդին այն բերում էր ամենակարևորը՝ «բախտի հատուցման» հավատ:

Թումանյանը մոզական գրուցակից էր, նրա էպիկորեն հանդարտ խոսքն ուներ ազդեցության և համակումի ինքնաբուխ լիցք, որը տարբեր առիթներով խոստովանել է նաև Բրյուսովը: «Հայերին» բանաստեղծության ինքնագրին կից, որը գրել է հունվարի 23-ին, կարդում ենք. «Հովհաննես Թումանյանին այս բանաստեղծությունը՝ ոգեշնչված նրա գրույցներից, երախտապարտ հեղինակից»: Նամակներից մեկում էլ գրում է. «... իմ հիշողությունները մեր հանդիպման մասին մնում են և կմնան միշտ ինձ համար ամենաթանկագին հուշերի շարքում¹⁹»:

«Հայաստանի պոեզիան» ժողովածուում ամբողջության մեջ բնութագրելով Թումանյանին՝ Բրյուսովը գրում է. «Լեոնային Լոռու բնիկ, շատ կողմերից ինքնուս, հսկայական, բայց ոչ սիստեմատիկ ընթերցանության տեր, հայ հնաշխարհի սիրահարված և ժողովրդական կենցաղակերպին հոգով մոտիկ Թումանյանը կարծես մարմնացումն է հարավցուտիպի, որի մեջ հրաշագեղորեն միահյուսվում են երկու նախասկիզբ՝ քեֆն ու հանճարը: Այսօր համարյա թե նոր պոեզիայի «նահապետ», որովհետև բանաստեղծների նոր սերունդն արդեն կարողացել է աճել ու նոր իդեալներ բերել իր հետ, Թումանյանը Թիֆլիսի ամբողջ հայ գրական կյանքի կենտրոնն է: Թումանյանի՝ որպես բանաստեղծի, ժողովրդականությունը հսկայական է և առանձնապես աճում է այն բանի շնորհիվ, որ նա գրել է բազմաթիվ մանկական գրքեր՝ հեքիաթներ, առասպելներ, պատմվածքներ՝ մեծ մասամբ չափածո, որոնք ազահարար կարդում են մանուկները: ... Եվ կարծես ողջ Թիֆլիսում չկա մի մարդ, որը չճանաչի բանաստեղծի բնորոշ, այլեհեր գլուխը ու չսիրի նրան որպես ազնիվ մարդու ու սքանչելի գրողի: ... Այլ ժողովրդի ընթերցողը ծանոթանալով Թումանյանի պոեմներին (օր. «Անուշ»-ին), ժամանակակից Հայաստանն ու նրա կյանքը ճանաչելու ավելի բան կստանա, քան կարող են տալ սոցիալական հետազոտությունների հաստ հատորները: Պոետը ցայտուն ու վառ գծերով վերստեղծում է հարազատ ժողովրդի կենցաղը, սակայն անում է դա արվեստագետի պես՝ կյանքի կոչելով ոչ այնքան անհատականացված, որքան տիպական անմոռանալի կերպարներ: ... Ամբողջովին վերցրած՝ Թու-

¹⁸ Վ. Բրյուսով. նշվ. գիրքը, էջ 22:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 220:

մանյանի պոեզիան Հայաստանն ինքն է՝ հնադարյան ու նոր, հարություն առած ու բանաստեղծությամբ արտահայտված՝ մեծ վարպետի ձեռքով²⁰:

1917 թ. հունվարին Վ. Բրյուսովը դասախոսություններով կրկին գալիս է Բաքու: Նրա ելույթները նախատեսված են եղել նաև Թիֆլիսում: Սակայն նախնական որոշումը փոխվել է: Շուտով Թումանյանին ուղղված նախ հեռագրով, ապա նամակով Բրյուսովը խնդրում է կամ դասախոսությունները չեղյալ համարել, կամ էլ՝ հետաձգել: «Չգիտեմ՝ ինչպես ներողություն խնդրել Ձեզնից՝ Ձեզ պատճառածս գլխացավանքի համար – խոստանալով գալ Թիֆլիս, սակայն հետո ստիպված եղա հրաժարվել այդ պատվից ու բավականությունից, որովհետև, ճշմարիտն ասած, ես մեծ պատիվ եմ համարում դասախոսություն կարդալ Ձեր նախագահությամբ, և ինձ համար հսկայական հաճույք կլինեք նորից տեսնվել Ձեզ հետ և Թիֆլիսի այն ամբողջ շրջանի հետ, որն անցյալ տարի այնպես գրկաբաց ընդունեց մեզ՝ Ի. Մ. և ինձ, և որը մենք սրտանց սիրեցինք (Բրյուսովն այս անգամ ևս – Բաքու էր եկել կնոջ հետ – Ա. Զ.)», – իր նամակում գրել է Բրյուսովը: Այնուհետև հանգամանորեն թվարկելով պատճառները՝ նա կրկին հավաստում է. «... ես Ձեզ ... պիտի խնդրեմ իմ այս մերժմանը վերաբերվել ներողամտությամբ և հավատալ, որ ինձ ամենից շատ վիշտ պատճառեց Ձեզ հետ տեսնվելու և նորից Թիֆլիսում լինելու երազանքից հրաժարվելը²¹»:

Վ. Բրյուսովը վերադառնում է Մոսկվա, և Թումանյանի հետ այլևս չի հանդիպում: «Մոսկվայում, Թումանյանի կյանքի վերջին տարում, նրանց միջև հանդիպում տեղի չունեցավ: Այդպես ստացվեց ամենից առաջ իմ մեղքով, – գրում է Ի. Բրյուսովան: – Ես հիվանդ Թումանյանին այցելեցի հիվանդանոցում՝ վիրահատությունից առաջ: Տեսնելով իմ դիմաց ամեն ինչով աշխուժորեն հետաքրքրվող մարդու, ես չկարողացա երևակայել, որ նրա օրերը հաշված են: Ե՛ս հորդորեցի Բրյուսովին հետաձգել հանդիպումը մինչև Թումանյանի առողջանալը²²»:

Թումանյանի մահվան առիթով Բրյուսովը գրում է «Հովհաննես Թումանյանի մասին (1869 – 1923)» վերնագրով հոդված: «Հայաստանը ողբում է իր ժողովրդական բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի վաղաժամ մահը, – մասնավորապես ասված է հոդվածում: – ... Թումանյանը «ռուսական օրիենտացիայի» համոզված կողմնակից էր ... Մի անգամ, երբ ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրության ժամանակ պատգամավորներ էին հավաքվել հայկական բոլոր գաղութներից (Վենետիկ և այլն) և ընտրությունից հետո եղավ ընկերական խնջույք, նրա «թամադան» (նախագահ) ընտրվեց դարձյալ Հովհաննես Թումանյանը և հետո նրան, հանաքով, անվանում էին «ամենայն հայոց թամադա»: ... Հայաստանի Սովետական կառավարությունը ժողովրդական բանաստեղծին նյութական միջոցներ տվեց մեկնելու Մոսկվա ու Գերմանիա՝ բուժվելու, բայց նրա կյանքն արդեն վերջացած էր, և

²⁰ Նույն տեղում, էջ 120–122:

²¹ Նույն տեղում, էջ 221–222:

²² Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 695:

մարտի 23-ին նա վախճանվեց մոսկովյան մի հիվանդանոցում: Հուղարկավորության ծախսերը նույնպես իր վրա վերցրեց հայկական կառավարությունը: Բանաստեղծի աճյունը փոխադրվելու է իր հայրենի Դսեղ գյուղը՝ լեռնային Լոռի, և պոետի գերեզմանը շրջապատվելու է այն բնությամբ, այն իրադրությամբ, որ այնքան լավ ճանաչում էր նա, այնպես սիրում էր և այնքան վարպետությամբ պատկերել է իր բանաստեղծական գործերում²³:

Թումանյանի և Բրյուսովի բարեկամությունը շարունակվում է՝ փոխանցվելով Բրյուսովի այրուն և Թումանյանի ժառանգներին²⁴:

Թերեքի կազակ, ռուսական բանակի գնդապետ, ապա գեներալ-մայոր, Վանի ջոկատի, այնուհետև Կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար, բանաստեղծ Ալեքսանդր Կուլեբյակինը (1871 – ?) եղել է վառ անհատականություն՝ իր մեջ համակցել է զինվորականին, բանաստեղծին և հասարակական գործչին բնորոշ գծեր: Կովկասից ռուսական բանակի հեռանալուց հետո մնալով Անդրկովկասում, ապրելով Թիֆլիսում, նա ակտիվորեն մասնակցել է գրական, հասարակական-քաղաքական կյանքին, մասնավորապես՝ հայ հասարակայնությանը հուզող կարևոր հարցերի ու խնդիրների լուծմանը: Բարեկամական, ընկերական մտերիմ հարաբերություններ է ունեցել, աշխատել է հայ մշակույթի, գրականության, հասարակական-քաղաքական, զինվորական բազում նշանավոր գործիչների հետ: Առանձնապես մտերիմ է եղել Թումանյանի հետ:

Արտավազդ Թումանյանը Հովհ. Թումանյանին Վանից Թիֆլիս ուղարկած 1916 թ. մարտի 26 թվակիր նամակում գրում է. “Հայրիկ ջան, Երևի արդեն լսած կլինես գեներալ Կուլեբյակինի մասին: Երեկ մեզ մոտ էր ընթրիքին և ծանոթացանք: 50 անց մի ուրախ և պատկառելի պարզ մարդ է:

Կարդաց բավականաչափ ոտանավորներ, ապա առանձնապես իմ խնդրանքով կարդաց “Ախթամարը”: “Ախթամարի” մեջ էլ մի քանի կտորներ կան, որ շատ վարպետորեն, կենդանի է գրած:

Մոտր մի քանի հաստ տետրակներ ուներ, և մեծ մասը հայկական ոգով է գրած:

Մինչև ուշ գիշեր հետաքրքրությամբ լսում էինք գեներալ-պոետի արտասանությունները:

Ընթրիքից հետո, գնալիս ինքը հանեց մի ուրիշ տետրակ և տվեց ինձ կարդալու՝ “Միերի դուռն” էր: Իրոք շատ հաջող կտորներ կան և նմանություններ քո “Դավթին”: Բայց մարդը ասում է՝ չեմ կարդացել, երեկ ընթրիքին քո կենացը առաջարկեց ի դեմս ... որդու:

Խնդրեց, որ վաղը, այսինքն էսօր, վերադարձնեմ “Միերի դուռը”:

Հենց գնում եմ մոտը²⁵:

²³ Վ. Բրյուսով. նշվ. գիրքը, էջ 193–196:

²⁴ Անդրկովկաս կատարած Վ. Բրյուսովի այցելությունների, “Հայաստանի պոեզիան” ժողովածուի մասին մանրամասն տե՛ս А. Закарян. Армения в литературно-общественной деятельности В. Брюсова. Ереван, 2016.

Ի դեպ, 1917 թ. “Վերաշինություն” հայկական կոմիտեն հրատարակել էր Կուլեբյակինի “Մհերի դուռը: Վանի արձագանքները” գիրքը: “Մհերի դուռը” “Սասնա ծռեր” էպոսի Սասունցի Դավթին և Փոքր Մհերին վերաբերող ավանդավեպի մշակումն էր: Գիրքը, նրան կցված ծանոթագրությունները հետաքրքրություն են ներկայացնում Կովկասյան ճակատի, հատկապես Վանի իրադարձությունների վերակենդանացման առումով:

1917 թ. հունվարի 10-ին գորավարը Թումանյանին է նվիրել իր գիրքը՝ “Требеничка в плену. Казачья старина” (Վլադիկավկաս, 1913), հետևյալ ընծայագրով՝ “Սրտանց Հայաստանի բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանին՝ հեղինակ Ալեքսանդր Կուլեբյակինից: 10/1 1917. Թիֆլիս”:

Ա. Կուլեբյակինը քաջատեղյակ է եղել Թիֆլիսի գրական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքին: Դրա մասին են վկայում, մասնավորապես, Թումանյանին գրած նրա նամակները: Այսպես, 1917 թ. հունվարի 29-ին պոետ-գեներալը գրում է. “Բավականությամբ կհանդիպեի Ձեզ հետ, սակայն, ցավոք, առայժմ ոչ մի կերպ չեմ կարողանում ժամանակ գտնել: Վաղը ցանկանում եմ գնալ Իգոր Սևերյանինի վերջին երեկոյին, որպեսզի նրա մասին ունենամ սեփական պատկերացում ... Թվում է, չեմ լսելու Վ. Բոյուսովին ... Առողջ եղեք: Բարևներ Ձեր ընտանիքին: Կինս խոնարհվում է Ձեր առաջ: Անկեղծորեն՝ Ձեր Ա. Կուլեբյակին”²⁶: Նույն թվականի փետրվարի 28-ի նամակում էլ գրում է. “... Ցավում եմ, որ քիչ հանդիպեցինք: Այսօր մեկնում եմ Իգորի: Վանի մասին բանաստեղծությունների գիրքը (խոսքը “Մհերի դուռը: Վանի արձագանքները” գրքի մասին է – Ա. Չ.) շուտով լույս կտեսնի: Կցանկանայի անձամբ ծանոթանալ Վ. Յա. Բոյուսովի հետ, բայց չգիտեմ, կհաջողվի ինձ Ջատիկին գալ. կախված է մեր զինվորական գործերից: Բարևներ Ձեր ընտանիքին: Կինս խոնարհվում է Ձեր առաջ: Ամենայն բարիք: Անկեղծորեն՝ Ձեր Ա. Կուլեբյակին”²⁷:

Այդ ժամանակաշրջանում Կուլեբյակինը գրում է 6 մասից բաղկացած “Մասիսի խաչը: Երկու լեգենդ” (“Крест Масиса. Две легенды”) ստեղծագործությունը, որը նվիրում է Թումանյանին՝ հետևյալ ընծայագրով. “Բարի հիշատակ սրտանց հարգող Հայաստանի բանաստեղծ Հովհաննես Ֆադեևից Թումանյանին՝ հավատարիմ հեղինակից: Ա. Կուլեբյակին: 9. IV. 1917 Թիֆլիս”²⁸:

1917 թ. կեսերին հիմնավորվելով Թիֆլիսում՝ Կուլեբյակինը հաճախակի այցելում է Թումանյանին: “Հովհաննես Թումանյանի մասին” հուշերում Դ. Դեմիրճյանը գրում է. “Նրա (Թումանյանի – Ա. Չ.) հետ բարեկամական կամ այլ կապեր ունեին ժամանակի բոլոր քաղաքական, կուլտուրական, առևտրական, էլ չեմ ասում արվեստի ու գրականու-

²⁵ Թումանյանի ընտանիքի նամականին, կազմեց և ծանոթագրեց Բ. Սաֆրազբեկյան, Երևան, 2002, էջ 80:

²⁶ А. З а к а р я н. Александр Кулебякин и Армения. Ереван, 2003, с. 210.

²⁷ Նույն տեղում, էջ 211:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 31:

յան մարդիկ: Պակաս չէին և զինվորականները վերջին տարիներին: Նրան էր դիմում գնդապետ թե՛ գեներալ Կուլեբյակինը, որ Վանի ճակատում սկսել էր ծանոթանալ հայկական հնությունների և հայերի հետ, սկսել էր պոեմներ գրել Վանա կյանքից²⁹:

Ջալալ Տեր-Գրիգորյանը (Սալյուսյան) իր հուշերում գրում է. «Թումանյանի մոտ հաճախ պատահել էմ նաև գեներալ-մայոր Ա. Պ. Կուլեբյակինին ... իհարկե, ոչ իբրև գեներալ, այլ որպես բանաստեղծ: Նա շատ բարձր էր գնահատում մեր բանաստեղծին, ջերմ հարգանքով էր վերաբերվում նրան և իր «Нанэ» պոեմը («Ахлатская поэма», որ տպագրված էր Բաթումում հրատարակված ... «Джейран» ժողովածուում) նվիրել է Թումանյանին: Ջրույցն Ալեքսանդր Կուլեբյակինի հետ նույնպես զուտ գրական բնույթ էր կրում: Մի անգամ Թումանյանը կարդաց իր թարգմանած «Ջրահեղձը», չհայտնելով, որ դա Պուշկինի «Утопленник»-ն է: Կուլեբյակինը, որ հայերեն չգիտեր, 2-3 տուն լսելուց հետո իսկույն ասաց.

Դա Պուշկինի «Утопленник»-ն է:

Նա, իհարկե, այդ բանը հասկացավ չափից, ռիթմից ու համապատասխան արտասանությունից: Այնուհետև զրույցը շարունակվեց Պուշկինի շուրջը: Թումանյանն ասում էր, որ ռուսները նրանից ավելի տաղանդավոր բանաստեղծ չեն ունեցել մինչև հիմա: Կուլեբյակինը համաձայն էր, որ Պուշկինը հիրավի մեծ բանաստեղծ է, բայց նրանից ավելի մեծը եղել է, և կարծես սպասում էր, որ մենք նշենք Պուշկինից ավելի մեծ այդ բանաստեղծին: Մենք գլխի չընկանք, թե ո՛ւմ է ակնարկում Կուլեբյակինը. և նա նշեց «Слово о полку Игореве» XII դարում ստեղծված պոեմի անհայտ հեղինակին³⁰:

Հիշենք նաև Ն. Թումանյանի վկայությունը. «Առավոտը (1919 թ. հունվարի 13-ին – Ա. Ջ.) հայրիկի մոտ եկան ֆրանսիական հյուպատոս Պոլ Դյուբուան և գեներալ Կուլեբյակինը³¹:

Կուլեբյակինն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակին նվիրված բոլոր միջոցառումներին: Շփվելով Թումանյանի հետ, նաև նրա միջոցով ծանոթանալով հայ ժողովրդին ու նրա մեծ վշտին՝ Կուլեբյակինը հավատում էր հայ ժողովրդի վերածննդին, նրա վառ ապագային: Դրա վկայությունն ու ապացույցն է՝ «Հովհաննես Թումանյանին. սոնետ-ակրոստիքոս» վերնագրով խորհմաստ բանաստեղծությունը, որը պոետ-գեներալը կարդացել է՝ 1919 թ. փետրվարի 20-ին՝ Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակին նվիրված «Բանաստեղծների համաժողովի» 24-րդ նիստին.

²⁹ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, էջ 37:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 409:

³¹ Ն. Թումանյան. նշվ. գիրքը, էջ 173:

Հայոց քանաստեղծ, քո հոգում բարի
Որքա՛ն թախիժ կա, որքա՛ն կշտամբանք.
Վերջապես աստված ժողովուրդներին
Հանգի՛ սո կատաքի, թե՛ միայն փորձանք:

Թեև վերքդ խոր, բայց կապաքինվի,
Ու սրտերի մեջ կշողա նոր լույս,
Մի հուր սրբազան, երբ հիսուն տարի
Արդեն քեզ համար երազ է և հույս:

Նայիր, աշխարհը անտառ է մի մութ,
Յուրաքանչյուր թուփ շիրիմ է ասես:
Ահա շողում է երկինքը կապույտ.

Նոր մի Հայաստան կշողա վառման,
Ի նչ հեռաստան է բացվում, Հովհաննէ՛ս:
Ներշնչվի՛ր. մարդկանց պե՛տք է Թումանյան³²:

Ն. Թումանյանն իր հուշերում՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 24-ի տակ գրում է. «Երեկոյան հյուրեր շատ կային՝ պրոֆ. Տոտոյանը, Լիսիցյանը, Գորոդեցկին կնոջ հետ, Կուլեբյակինը և ուրիշներ: Այդ երեկո հայրիկն իր նոր քառյակներից մի քանիսը կարդաց: Տպավորությունն ուժեղ էր, բոլորը հավանել էին: Հետո ինքը սկսեց խոսել քառյակների մասին»³³:

Անշուշտ, Թումանյանի հետ Կուլեբյակինի հենց նման հանդիպումներն ու գրույցներն են նպաստել քառյակների հանդեպ վերջինիս անթաքույց հետաքրքրության դրսևորմանը, որոնց թարգմանություններով նա զբաղվել է լրջորեն: Այսպես, Թումանյանին հասցեագրած և վերը հիշատակված 1917 թ. հունվարի 29-ի թվակիր նամակի հետ նրան է ուղարկում Օմար Խայամից թարգմանած 66 քառյակ՝ ընծայագրով. «Հովհաննէս Ֆադեևիչ Թումանյանին՝ նրան հարգող հեղինակից: Ա. Կուլեբյակին: 29/1 1917 թ.»:

Պոետ-գեներալը, ինչպես ասվեց, մշակել է հայ ժողովրդական էպոսը, անդրադարձել լեգենդներին, կատարել թարգմանություններ Թումանյանի գործերից: «Տողացի ու բառացի» թարգմանել է նրա «Վերջին օրը» ստեղծագործությունը:

Կուլեբյակինն ամենակտիվ մասնակցությունն է ունեցել 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին Թիֆլիսում ստեղծված «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» աշխատանքներին: Գործի նախանձախնդիրը Հայ հայրենակցական միությունների կենտրոնական խորհուրդն էր՝ Թումանյանի գլխավորությամբ: Հանձ-

³² Չոներ Թումանյանին, էջ 18:

³³ Ն. Թումանյան. նշվ. գիրքը, էջ 216:

նաժողովը նաև նյութեր էր հավաքում պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության մասին: Կուլեբյակինը գլխավորել է հանձնաժողովի չորս բաժիններից երկրորդը՝ ռազմապատմականը: Հանձնաժողովի գործունեության հետ կապված Թումանյանին բազմաթիվ նամակներ է հասցեագրել: Այսպես, 1919 թ. փետրվարի 5-ին գրած նամակում, մասնավորապես, ասում է. «... հայ ժողովրդի համար անհրաժեշտ է, որպեսզի Փարիզի հաշտության համաժողովում բոլոր ազգերի և համաշխարհային պատմության առջև նա կարողանա ներկայացնել փաստական ապացույցներ իր ակտիվ, արյունով և անհամար զոհերով հաստատված մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին՝ մեզ դաշնակից պետությունների կազմում, նույնիսկ երբ նա բացարձակապես միայնակ մնաց այդ անհավասար պայքարում»⁸⁴:

1919 թ. հունիսի 7-ին Հայաստանի Հանրապետության նախարարապետ Ալ. Խատիսյանին հասցեագրած նամակում Կուլեբյակինի կատարած հսկայական աշխատանքի մասին Թումանյանը գրում է. հունվար ամսից ի վեր հանձնաժողովը Փարիզի խորհրդաժողովում հայկական պատվիրակության անդամ Մ. Պապաջանյանին այլ նյութերի թվում հանձնել է «Մի մասը (314 էջ) այն զեկուցումից, որ պատրաստել է հանձնաժողովի զինվորական մասի վարիչ գեներալ Կուլեբյակինը հայերի մասնակցության մասին Համաշխարհային պատերազմում»⁸⁵:

1919 թ. մարտի 31-ին Թումանյանին հասցեագրած նամակում Կուլեբյակինը հանգամանորեն ներկայացնում է ֆինանսական սղության պատճառով բաժնի աշխատանքների «ճգնաժամային» վիճակը⁸⁶: Ի վերջո, հենց դա էլ հնարավորություն չտվեց, որ հանձնաժողովն ավարտին հասցնի իր առջև դրած խնդիրները:

Կուլեբյակինի և Թումանյանի հետագա փոխհարաբերությունների մասին հայտնի է հետևյալը. 1921 թ. մայիսի 11-ին Թումանյանին հասցեագրված նամակից պարզ է դառնում ռուս գեներալի ճակատագիրը: «Դուք, հավանաբար, արդեն գիտեք, որ ես 1920 թ. ապրիլի 28-ին Բաքվում ձերբակալվել եմ, - գրում է Կուլեբյակինը, - իսկ հոկտեմբերի 24-ից գտնվում եմ Մոսկվայում: Մինչև 1921 թ. ապրիլի 23-ը նստել եմ Կոմիտեի ճամբարում, իսկ հետո փոխադրվել եմ Բրեստյան հիվանդանոցը, - 2 պալատ (պրեսնենսկիյ Կամերկոյլեժսկիյ վալ, 39) ... Անընդհատ խոստանում եմ ազատել, բայց առայժմ նստած եմ»⁸⁷: Ազատվելուց հետո Կուլեբյակինը վերադառնում է Թիֆլիս՝ ընտանիքի մոտ, որտեղ էլ ապրում և ստեղծագործում է: Հենց այդ ընթացքում թարգմանում է Թումանյանի քառյակներից 30-ը: 1923 թ. ապրիլի 12-ին, հայ բանաստեղծի մահից 20 օր անց, նա դրանք նվիրել է Թումանյանի ընտանիքին՝ հետևյալ ընծայագրով. «Բարի հիշատակ սրտանց սիրելի

⁸⁴ А. Закарян. Александр Кулебякин и Армения, с. 219.

⁸⁵ Հ. Ն. Վ. Թումանյան. ԵԼԺ, հ. 10, Երևան, 1999, էջ 324:

⁸⁶ А. Закарян. Александр Кулебякин и Армения, с. 229-230.

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 55:

մարդու՝ Հայաստանի բանաստեղծ Հովհաննես Տադևևիչ Թումանյանի՝ ինձ համար թանկագին ընտանիքին. 12/IV. 1923 թ. Թիֆլիս³⁸:

1916 թ. ապրիլի սկզբին ռուս անվանի բանաստեղծ, գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ և հասարակական գործիչ Սերգեյ Գորոդեցկին (1884–1967), իբրև Համառուսաստանյան քաղաքների միության գործիչ և “Ռուսսկոյե սլովո” թերթի թղթակից, գործուղվում է Կովկասյան ռազմաճակատ, ժամանում Թիֆլիս: Քաղաքների միության բաժանմունքում նշանակում ստանալով Վան՝ նա պատահաբար ծանոթանում է Թումանյանի հետ, որը մեծ չափով կանխորոշում է նրա հետագա գործունեության ուղղվածությունն Արևմտյան Հայաստանում, ապա՝ Անդրկովկասում:

Ապրիլի 13-ի երեկոյան Ս. Գորոդեցկին Թումանյանի հարկի տակ ծանոթանում է նրա բազմանդամ ընտանիքի անդամներին, մտերիմ գրույցի բռնվում բանաստեղծի հետ: Զրույցի նյութը հայ ժողովրդի ճակատագիրն էր, նրա ցավերն ու տառապանքները, հավատը Ռուսաստանի հանդեպ, որ “խորաթափանց ու ցլուն” աչքերի տխրությամբ պատմում-ներկայացնում է Թումանյանը, ավելացնելով՝ “Յարերին պետք է Հայաստանն առանց հայերի: Նրանց, բայց ոչ ռուս ժողովրդին...”³⁹:

Զրույցը բոլոր տեսակետներից Գորոդեցկու վրա թողնում է անջնջելի տպավորություն, տրամադրում անկեղծ, անկաշառ բարեկամություն: “Ես հիանալի գրուցակիցներ շատ եմ ճանաչել, բայց Թումանյանն, – գրում է նա, – ուներ այնպիսի հրաբորբորություն, այնպիսի անկեղծություն, որ նրա հետ գրուցելը գեղարվեստական հաճույք էր: Նա կարծես թե բացում է իր հոգու դռները և գրուցակցին հրավիրում չթաքնվել իրենից: Դե ո՞նց կարելի էր թաքնվել ուղիղ քեզ հատված այդ պայծառ ու շիտակ հայացքից”⁴⁰:

Թումանյանը որպես գրուցակից պարզ, անկեղծ ու խորաթափանց էր՝ ինչպես իր ստեղծագործություններում, և բնորոշ է, երբ Գորոդեցկին մտահոգություն է հայտնում, թե բանաստեղծի համար ի՞նչ ներշնչանք կարելի է գտնել ավերված Վանում, պատասխանում է գեղագիտական նույնօրինակ խորաթափանց դատողությամբ. “Պոեզիան հենց կյանքի ճանաչողությունն է որ կա: Այլապես նա պետք չի: Դուք կտեսնեք զարհուրելի կյանք, ժողովրդի կյանք՝ հասած մահվան եզրին: Գրեք էն մասին, ինչ կտեսնեք, էդ էլ կլինի պոեզիա”⁴¹:

Լայնսիրտ, “հոգու դուռը” բաց այդ անկեղծությամբ էլ առաջին իսկ հանդիպումից Թումանյանը նվաճում է Գորոդեցկու սիրտն ու հոգին: Հայ բանաստեղծի օջախից նա հեռանում է “ցնցված ու թնավորված” և անմիջական տպավորությամբ գրում ու ապրիլի 14-ին Թումանյանին է տանում նրան նվիրված “Հայաստան” բանաստեղծությունը.

³⁸ Նույն տեղում, էջ 56: Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում Ս. Կուլեբյակինի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս մեր “Александр Кулебякин и Армения” գիրքը:

³⁹ Ս. Գորոդեցկի. Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին, Երևան, 1980, էջ 127:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 126:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 126–127:

*Ինչպես անհայտ կնոջ դեմ, խորհրդավոր ու անբիծ,
Քո դեմ կանգնել եմ բախտի սարսուռով մի առանձին,
Եվ վախենում է պոկվել առաջին բառն իմ շուրթից,
Եվ աչքերս են շվարում թախանձանքով առաջին:
Քեզ ճանաչել, հասկանալ ու գրկել եմ ուզում ես,
Ուզում եմ, որ իրար դեմ բացվեն դռները ոսկի,
Ով Հայաստան, արյունով, կրակով ես տանջում քեզ,
Ես ուզում եմ սիրել քեզ ու խորհուրդը քո խոսքի: ...⁴²*

Հետևությունն այն է, որ այդուհետև իր անելիքն ու ասելիքը անբաժան են լինելու Հայաստանից, նրա պատմական ճակատագրի խորհուրդներից, որ խոստովանում է, թե՛ «... իմ ճամփան պարզ դարձավ ինձ համար»⁴³: Եվ, իրավ, Գորոդեցկու հետագա ողջ գործունեությունը դրա վառ վկայությունն է:

... Ծանոթությունը հայ մեծ բանաստեղծի հետ Գորոդեցկու վրա թողել է անջնջելի տպավորություն: Այդ մասին են վկայում 1916 թ. ապրիլի 24-ին Խոյից Թումանյանին հասցեագրած նամակի հետևյալ տողերը. «Հոգուս մեջ ինչ-որ մի նոր երգ է ծայր առնում, որի սկիզբը դրվեց Թիֆլիսում, Ձեր հյուրընկալ տանը»⁴⁴:

... Հայտնի է, որ Հովհ. Թումանյանի և Ս. Գորոդեցկու հարաբերությունները բարեկամական էին, մտերմիկ, նրանց միջև կար հոգևոր կապ: Դա ընկերություն էր՝ լուսավորված ռուս և հայ ժողովուրդների պատմական փորձությունների խոր գիտակցությամբ: Հենց դա էլ կազմում է երկու բանաստեղծների այն տարիների հասարակական ու հրապարակախոսական գործունեության առանցքը, հիմքը և մեծ իմաստ հաղորդում դրան: Այդ տեսակետից ուշագրավ է Հովհ. Թումանյանի «Բաց նամակ Սերգեյ Գորոդեցկուն» հոդվածը: Հայ բանաստեղծն այն գրել է 1918 թ. հունվարի 3-ին՝ Կովկասյան ճակատից ռուսական բանակի հեռանալու առնչությամբ՝ անհանգստացած բախտի քմահաճույքին թողնված հայերի դրությամբ: Ս. Գորոդեցկին հունվարի 10-ին հանդես եկավ Թումանյանի «խոր ու հուզիչ հարցերին» տված պատասխան խոսքով: Իր «Պատասխան Հովհաննես Թումանյանին» հոդվածում նա «անողորմ անկեղծությամբ» գրում է. «Ես մեծ սիրով վերցնում եմ գրիչը, որպեսզի պատասխանեմ Ձեզ: ... Ձեր նամակը ես ընդունում եմ որպես Հայաստանի և Ռուսաստանի բարեկամության և եղբայրության ակտ՝ հաստատված բանականների և հեղափոխության արյամբ: ... Կովկասը չի կարող ապրել առանց Ռուսաստանի, ինչպես և Ռուսաստանը առանց Կովկասի...»⁴⁵:

⁴² Նույն տեղում, էջ 18:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 127:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 284:

⁴⁵ «Кавказское слово», 10. I. 1918.

Հովհ. Թումանյանի նամակը և Ս. Գորոդեցկու պատասխանը լայն արձագանք գտան հայ, ռուս և վրացի մտավորականության շրջանում, բանավեճ՝ մամուլում:

... Թումանյանի հետ կայացած առաջին հանդիպումներից հետո մեկնելով Արևմտյան Հայաստան՝ Ս. Գորոդեցկին առիթ էր ունեցել հենց այնտեղ ծանոթանալու նրա ստեղծագործությանը: Ծանոթացնողը Թումանյանի որդին էր՝ արդեն իսկ Վանում գտնվող Արտավազը: Գորոդեցկու հետ զբաղվելով որբահավաքման աշխատանքով՝ նա ազատ ժամերին նրան սովորեցնում էր հայերեն, նրա համար կարդում էր հոր ստեղծագործությունները և ռուսերեն վերապատմում դրանց բովանդակությունը: Գորոդեցկու ծանոթությունը Թումանյանի ստեղծագործությանն այնուհետև շարունակվում է Թիֆլիսում: Նա սկսում է թարգմանել Թումանյանի գործերից՝ «Համերգ», «Անդարձ ճամփորդներ», «Անիծած հարսը», «Վրաստանի բանաստեղծներին», «Փարվանա», ապա քառյակները, որոնք ռուս բանաստեղծի խոստովանությամբ Թումանյանը շատ հաճախ կարդացել ու թարգմանել է իր համար: «...քնքշորեն ուղղում էր ինձ, – գրում է նա, – վախենալով դիպչել ինքնասիրության», քանի որ «Այն ժամանակ ես թարգմանել չէի կարողանում, առանձնապես արևելյան նրբին ձևով»⁴⁶:

Խորին ակնածանքով ու անկեղծությամբ Գորոդեցկին մշտապես հավաստում էր, թե իր վրա Հովհ. Թումանյանն ազդել է իրենց «անձնական բարեկամության ամբողջ ուժով»: Բսկ 1947 թ. վերաբերող «Զրույց Հովհաննես Թումանյանի հետ» բանաստեղծության մեջ նա ուղղակի ասում է.

... Լաց ու ծիծաղի այս քաղաքի մեջ,
Կանգնած կապտագորշ Քուռի ավերին,
Ես ամենից շատ նրան եմ սիրել
Այդ ջահել հոգով ծեր մարգարեին⁴⁷:

Ի դեպ, Թումանյանը 1918 թ. հունվարի 29-ին Գորոդեցկու կնոջը նվիրել է մի սրտառույց բանաստեղծություն՝ «Տիկին Նիմֆա Գորոդեցկուն» վերնագրով, որը գրել է «Փարվանա» պոեմի ռուսերեն հրատարակության շապիկի վրա⁴⁸:

... 1918 թ. մարտի սկզբին ամբողջանալով ձևավորվում և լույս է տեսնում Գորոդեցկու «Հայաստանի հրեշտակը» գրքույկը, որ Թումանյանին նվիրել է ահա այսպիսի մակագրությամբ. «Ձեզ եմ նվիրում, լուսավոր բարեկամ, այս գիրքը ոչ միայն այն պատճառով, որ մինչև սրտիս խորքը հմայված եմ Ձեր անձնավորությամբ, այլև այն պատճառով, որ

⁴⁶ Ս. Գորոդեցկի. նշվ. գիրքը, էջ 142:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 35:

⁴⁸ Բանաստեղծությունը տե՛ս Հովհ. Թումանյան. ԵԼԾ, հ. 1, էջ 299–300, «Ars» (Тифлис), 1918, № 1, с. 28.

Ձեր անունը գաղափար է, իմ հայրենիքի բարեկամությամբ հայոց հարության գեղեցիկ գաղափարը⁴⁹:

Հուզիչ է և ֆորզացի վրայի նրա ընծայագիրը.

“Из горнила бедствий
Армении вынес я
Надежду на ее воскресение.
Благословен день, когда
Оно свершится.

Ованесу Туманяну

Сергей Городецкий 1918. III. 6⁵⁰.

1918 թ. դեկտեմբերի 3-ին տեղեկանալով Արտավազդի և նրա ընկերների ողբերգական մահվան մասին՝ Գորոդեցկին ցավով գրում է Թումանյանին. “Հենց հիմա Վարդգեսը (Ահարոնյան – Ա. Ջ.) “Հորիզոնից” տխուր տողեր թարգմանեց մեր ընդհանուր բարեկամների, որոնց թվում և Ձեր նրբագեղ սևաթույր աղավնու – Արտիկի՝ մարտում զոհվելու մասին: Արցունքները պարուրում են աչքերս. ես նրան սիրում էի որպես արյունակից եղբոր, սակայն իմ վիշտը թվում է փոքրիկ մի մթնշաղ Ձեր վշտի ահռելի զիջերի հանդեպ:

Պիտի չկարողանամ մխիթարել Ձեզ, հերոսի հորը, սակայն այնքան մոտ եմ կանգնած Ձեր կողքին և Ձեզ հետ միասին նայում եմ դատարկված աշխարհին ու սպասում այն պահին, երբ Ձեզ հետ միասին մեր հայացքը կդարձնենք դեպի հավերժական աստղեր, որտեղ այժմ գտնվում է Արտիկի հոգին⁵¹:

1919 թ. փետրվարից մարտ՝ ավելի քան մեկ ամիս տևողությամբ, հայ գրական կյանքում տեղի է ունենում հիշարժան իրադարձություն. մեծ շուքով նշվում է Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակը: Թիֆլիսի ողջ հասարակայնությունը՝ հայ, վրացի, ռուս, բուն խանդավառությամբ ու սիրով տոնում են մեծ քաղաքացու հոբելյանը: Բազմապիսի նախաձեռնություններով հոբելյանին իր մասնակցությունն է բերում նաև Ս. Գորոդեցկին՝ միաժամանակ ներկա գտնվելով այլնայլ կարգի բոլոր միջոցառումներին: “Չակավկազուկոյե սլովո” թերթի փետրվարի 23-ի համարում գետեղված է նրա “Իմաստուն և հեզ” հոդվածը: “... այդ օրը (Թումանյանի ծննդյան օրը – Ա. Ջ.), – գրում էր Գորոդեցկին, – տոնն է բազում միլիոնների, և ոչ միայն հայերի, այլև բոլոր անդրկովկասցիների ... քանի որ Հովհաննես Թումանյանը իր ամբողջ երգով, իր ողջ գործով քարոզել է համամարդկային գաղափարների առաջնությունը ազգայինի հանդեպ:

⁴⁹ Ս. Գորոդեցկի. նշվ. գիրքը, էջ 128:

⁵⁰ Личная библиотека Ованеса Туманяна в Ереване. Библиографическое описание. Кн. 2. Книги на русском языке, ч. 1, А–М. Ереван, 1989, с. 215.

⁵¹ Ս. Գորոդեցկի. նշվ. գիրքը, էջ 285–286:

Հասկանալ Հովհաննես Թումանյանին՝ նշանակում է հասկանալ Հայաստանը՝ իսադաղ երկրային կյանքի նրա վաղեմի գաղափարներով, բնության ու մարդկանց համագործակցության մեջ հովվերգական կյանքի նրա ձգտումով, հակառակ պատմության ողբերգական ընթացքի”:

Թումանյանի հոբելյանական օրերին ռուս բանաստեղծն արձանագրում է. “Հայկական տոներ տոնակատարություն դարձավ ամբողջ Անդրկովկասի համար:

... Հովհաննես Թումանյանը հասավ այն պահին, երբ ազգերի համերաշխության նրա քարոզը դարձավ օրվա նշանաբան”⁵²:

1919 թ. հոկտեմբերի սկզբներին, հանգամանքների բերումով, Բաքու փոխադրվելով, մշտական բնակություն հաստատելով այնտեղ, Գորոդեցկին, սակայն, ժամանակ առ ժամանակ եղել է Թիֆլիսում, այցելել Թումանյանին: Ն. Թումանյանի հուշերից տեղեկանում ենք, որ 1920 թ. հունվարի 1-ին Գորոդեցկին հյուր է եղել իրենց ընտանիքում՝ իր հետ ունենալով հայ բանաստեղծի քառյակների ռուսերեն թարգմանությունները⁵³:

Հունվարի 15-ին Բաքվի Հայկական թեմական տան դահլիճում տեղի է ունեցել ռուս բանաստեղծի՝ “Կյանքը և մահը Հովհ. Թումանյանի պոեզիայում” ըստ նրա “Քառյակներ” նոր գրքի” թեմայով դասախոսությունը:

... Երկար տարիներ Գորոդեցկին աշխատել է Թումանյանի մասին ակնարկ-հուշ գրելու վրա: “Այն, ինչ գրում եմ Հովհաննես Թումանյանի մասին դիսերտացիա չէ, հուշագրում չէ, այլ միայն լիրիկական դիմանկար, համարյա թե արձակ ու չափածո պոեմ, որի մեջ ամփոփում եմ և անձնական հիշողություններ, և նրա ստեղծագործության մասնակի վերլուծություն, և հատվածներ օրագրերից”⁵⁴, – գրել է ռուս բանաստեղծը “Հովհաննես Թումանյան: Լիրիկական դիմանկար”-ում, որը հրատարակել է 1958 թ.:

... Հովհ. Թումանյանի մահվանից մեկ օր առաջ՝ 1923 թ. մարտի 22-ին, Գորոդեցկին այցելել է ծանր հիվանդ բանաստեղծին Մոսկվայի Օցուպ փողոցի վրա գտնվող հիվանդանոցում: Հանդիպումը ջերմ էր ու սրտառու: “Հովհաննես Թումանյան” վերնագրով մահախոսականում նա գրում է. “Հ. Թումանյանի անունը հռչակված է ամեն տեղ, ուր հնչում է հայ լեզուն: Հայկական բանաստեղծության համար նա արել է նույնը, ինչ որ Պուշկինը մեր գրականության համար: ... Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրը տանջում էր նրան ամբողջ կյանքում: ... պատերազմի տարիներին կիսում էր գաղթականների վշտերն ու տառապանքները, գլխավորում հայերին օգնելու գործը: ... Հ. Թումանյանի երգերը դեռ երկար կապրեն հայ և միջազգային պոեզիայի մեջ”⁵⁵:

Թումանյանի թաղման օրը՝ 1923 թ. ապրիլի 15-ին “Խորհրդային Հայաստան” թերթում տպագրված “Եղբայրության շաղախը” հոդվածում, բնութագրելով մարդ և քաղաքացի

⁵² «Закавказское слово» (Тифлис), 7. III. 1919.

⁵³ Ն. Թումանյան. նշվ. գիրքը, էջ 227:

⁵⁴ Մ. Գորոդեցկի. նշվ. գիրքը, էջ 119:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 107:

Թումանյանին, նրա “հոգեկան հմայքը”, որով մեծ պոետը կապում էր իրար հետ ամեն ազգի ու ցեղի մարդկանց, Չարենցը մտաբերում է Գորոդեցկու կարծիքը: “Ես երբեք չեմ մոռանա, – գրում է նա, – որուս պոետ Սերգեյ Գորոդեցկու խոսքերը Թումանյանի մասին՝ ասված Մոսկվայում, գրողների մի ինտիմ շրջանում:

“Թիֆլիսում լինել և չճանաչել Թումանյանին, նշանակում է Մոսկվա լինել, բայց և չտեսնել Իվան Մեծի գանգատունը”⁵⁶:

1920 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Թիֆլիսում է եղել արձակագիր Բորիս Լազարևսկին (1871–1936): Ուկրաինացի պատմաբանի որդի, Կիևի համալսարանում կրթություն ստացած Լազարևսկին գրում էր պատմվածքներ գլխավորապես սիրային ապրումների թեմաներով՝ Չեխովի հետևությամբ և հաճախ ընդօրինակելով Չեխովին, իհարկե, երբեք չմերձենալով մեծ գրողի գեղարվեստական – գաղափարական ընդհանրացումներին: Նա իրեն համարում էր կանացի սեռի հոգեբան-մասնագետ, որը վկայում են և նրա գրքերի վերնագրերը. “Վենյա (մի կանացի հոգու պատմություն)”, “Կնոջ հոգին” և այլն: Իր այդ նախասիրությամբ էլ նա ներկայանում է Թիֆլիսում: Ապրիլի 29-ին կոնսերվատորիայի լեվ-լեցուն դահլիճում Բ. Լազարևսկին կարդում է դասախոսություն “Հայաստանի օրիորդները և կանայք” թեմայով: Դասախոսության առաջ բերած հետաքրքրությունն այնքան էր մեծ, որ կրկնվել է մայիսի 2-ին: Հենց այդ օրը Լազարևսկին այցելել է Հովհ. Թումանյանին: Վկայությունը Թումանյանների ընտանեկան այլումում նրա ձեռքով գրված տողերն են. “Միբեյի՛ պոետ: ... Հայաստանը կհանգստանա այն ժամանակ, երբ սերը մերձավորի հանդեպ ֆիկցիայից կդառնա իրականություն...”

Այդ մեծ գործում պետք է հսկայական դեր խաղան ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՂՋԻԿՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱՆԱՅԵ և բանաստեղծները”⁵⁷:

Կասկած չի կարող լինել, որ Լազարևսկու դասախոսությունը, երևի թե հենց մայիսի 2-ին, ունկնդրել է Թումանյանը, որի տևական մտահոգություններից մեկն էլ, ինչպես հայտնի է, հայ կանանց կրթության ու դաստիարակության, նրանց հասարակական գործունեության հարցն էր: Հավանաբար, հենց դասախոսությունից հետո էլ, իր սովորության համաձայն, Թումանյանը նրան հրավիրել է տուն, սեղանի շուրջ շարունակելով գրույցը

⁵⁶ Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում Մ. Գորոդեցկու գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ջաքարյան. Սերգեյ Գորոդեցկին Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում, Երևան, 2010, А. Закарян. Сергей Городецкий в Западной Армении и в Закавказье (1916 – 1921 гг.). Ереван, 2015.

⁵⁷ Ալբումը պահվում է Հովհ. Թումանյանի տուն-թանգարանում՝ Թումանյանների ընտանեկան արխիվում: Տե՛ս նաև՝ Ա. Ջաքարյան. Բորիս Լազարևսկին Հայաստանի և հայ կանանց մասին, Երևան, 2004, էջ 12:

հայ կանանց դարավոր տառապանքների, բնավորության, առաքինությունների մասին: Այդ գրույցի ոգով էլ շարադրված են *Լազարևսկու տողերը*⁵⁸:

Անփոփենք. խնդրո առարկա ժամանակահատվածում ռուս գրողների, գրական գործիչների ստեղծագործական առնչությունները, մարդկային պարզ ու անմիջական շփումները Հովհ. Թումանյանի հետ կրել են մշտական և գործուն բնույթ: Դա մեծապես պայմանավորված է եղել նաև Հովհ. Թումանյանի՝ հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման համոզված ջատագով լինելով:

РУССКИЕ ПИСАТЕЛИ И ОВАНЕС ТУМАНЯН
(1914–1920 гг.)

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Резюме

В трагическое для армянского народа время, 10-е годы XX века, творческие связи и простое, непосредственное человеческое общение русских писателей, литературных деятелей – К. Бальмонта, В. Брюсова, А. Кулебякина, С. Городецкого, Б. Лазаревского – с великим армянским поэтом Ованесом Туманяном в Закавказье носили постоянный и действенный характер. Это во многом было обусловлено тем, что Туманян был убежденным поборником русской ориентации армянского народа.

RUSSIAN WRITERS AND HOVHANNES TUMANYAN
(1914–1920)

ANUSHAVAN ZAKARYAN

Summary

In the 10s of the XX century – during the tragic period for the Armenian people, the creative ties and simple, direct human relations with the Russian writers, literary figures K. Balmont, V. Brusov, A. Kulebyakin, S. Gorodetsky, B. Lazarevsky with the prominent Armenian poet Hovhannes Tumanyan in Transcaucasia were of permanent and efficient character. This was conditioned with the fact that Tumanyan was a convinced adherent of the Russian orientation among the Armenian people.

⁵⁸ Բ. Լազարևսկու մասին առավել մանրամասն տե՛ս մեր «Բորիս Լազարևսկին Հայաստանի և հայ կանանց մասին» գիրքը: